

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Мариана Атанасова Асенова,

Професионално направление 3.9. Туризъм, катедра “География на туризма” при
Геолого-географски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

Относно: публична защита на дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 4.4 Науки за земята (География на рекреацията и туризма)

Тема на дисертационния труд: „Разработване на модел за интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство в Северозападна България“.

Автор на дисертационния труд: **Стела Петрова Стефанова**, редовен докторант към катедра „География на туризма“ на Геолого-географски факултет в СУ „Св. Климент Охридски“.

Научен ръководител: доц. д-р Вера Кирилова Николова

Основание за представянето на настоящата рецензия е включването в състава на научно жури, определено със заповед № РД 38-574/03.12.2020 г. на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ и решение на научното жури от 14.12.2020 г.

Представеният за рецензиране дисертационен труд е насочен за публична защита с решение на ФС на Геолого-географски факултет - Протокол № 13 от 24.11.2020 г., и е в съответствие с изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България, Правилника за неговото прилагане и Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“ като са спазени всички процедурни изисквания.

1. Кратки биографични данни

Докторантката Стела Петрова Стефанова е родена на 01.11.1987 г. Видно от приложената автобиография тя придобива ОКС „бакалавър“ (2006 – 2010 г.) и ОКС „магистър“ (2010 – 2012 г.) по Археология в СУ „Св. Климент Охридски“, а след това (2013 – 2016 г.) и ОКС „магистър“ по Културен туризъм към катедра „География на туризма“ на Геолого-географски факултет в СУ „Св. Климент Охридски“. Като студент по археология е участвала в археологически разкопки в с. Каблешково (2007), НАР „Кабиле“ (2008), Балчик (2009) и София (Сердика, 2011). По време на обучението си по магистърската програма по Културен туризъм е участвала в международната обменна програма „Еразъм“, като е провела обучение в университета Падова, Италия (2014-2015), а през 2016 г. докторантката работи в продължение на 7 месеца в туристическа агенция като служител, отговарящ за резервациите. От 2017 г. (Заповед РД 20-315/10.02.2017 г.) е зачислена като редовен докторант към катедра „География на туризма“ на Геолого-географски факултет в СУ „Св. Климент Охридски“ по професионално направление 4.4. Науки за земята (География на рекреацията и туризма), с период на обучение от 15.02.2017 г. до 15.02.2020 г. и научен ръководител доц. д-р Вера Николова. След успешно изпълнение на индивидуалния учебен план и положителна атестация за работата е отчислена с право на защита със заповед на Ректора на СУ „Св. Кл. Охридски“ № РД 40-442/11.02.2020 г.

През 2013 г. докторантката завършва обучителен курс при НИГГГ-БАН на тема: „Въведение в безплатните и свободни географски информационни системи. Въведение в Quantum GIS“.

По време на обучението си като докторант проявява значителна активност, като се включва в научно-изследователски и приложни проекти (общо 4), както и в научни конференции в областта на археологията и туризма – общо 3, всички международни, което ѝ позволява да представи и публикува резултати от проведени изследвания.

Докторантката владее английски, тъй като е завършила 125 СОУ „Проф. Боян Пенев“ - София, с чуждоезиков профил (английски език).

Образователната ѝ подготовка и аспектите на нейната квалификация са солидна предпоставка за успешно разработване на темата на дисертационния труд.

2. Актуалност на разработвания в дисертационния труд проблем

Актуалността на темата на дисертационния труд е аргументирана многоаспектно в увода на дисертационния труд – интересът към археологическите ценности от епохата на Римската империя и концентрацията им в Северозападна България, както и незадоволителната им настояща усвоеност за целите на туризма и нуждата от бъдещото им обхващане в интегриран културно-туристически продукт.

Като допълнителни аргументи би могло да се посочат подходящият политически контекст и възможностите за публична подкрепа (включително финансова), като се има предвид, че съвременната туристическа политика в България поставя специален фокус върху развитието на културния туризъм, включително върху туризма, основан на културното наследство, от което римското археологическо наследство представлява значима част. По тази причина предлагането и апробирането на модел за интегриран културно-туристически продукт на базата на римско археологическо наследство в Северозападна България може да се разглежда като сериозно научно и научно-приложно предизвикателство.

3. Обща характеристика на дисертационния труд

Представеният за рецензиране дисертационен труд е в обем от 311 стр., от които основен текст – 253 стр., библиографска справка – 11 стр. и 15 приложения с общ обем 44 стр. В основния текст са поместени 25 таблици и 89 графики, които са последователно номерирани и представени в списък след съдържанието.

Справката с използваните източници на информация е много богата и съдържа общо 282 източници, които са представени в няколко групи – литературни източници (165 бр.), нормативни, планови и стратегически документи (71 бр.), интернет източници (40 бр.) и източници на статистическа информация (6 бр.) Цитираните научни публикации са предимно на български език - 130 бр., а останалите 35 - на английски език (21%). Справката показва много добро познаване на литературата, свързана с темата на дисертационния труд – римското археологическо наследство в България, връзката между културното наследство и туризма, трансформиране на наличните ресурси в продукт за културен туризъм. Значителен дял от източниците (24%) са публикувани преди 2000 г., но те са изцяло свързани с проучвания на римското археологическо наследство в България. Почти половината от използваните източници (46%) са издадени след 2010 г.

Приложенията към основния текст на дисертацията са авторски и много добре оформени, ценни са от съдържателна и методологична гледна точка и дават допълнителна информация в четири аспекта:

1) Под формата на каталози представят и илюстрират добри чуждестранни практики в усвояването на римското археологическо наследство (Приложение № 1) и състоянието на движимото и недвижимото римско археологическо наследство в проучвания район (Приложение № 2);

2) Представят инструментариума за теренното проучване – инвентаризационна карта (Приложение № 3), въпросници за интервю с представители на заинтересовани страни – за представители на общинските администрации (Приложение № 5) и за специалисти-археолози от историческите музеи (Приложение № 6), както и въпросници за анкетно проучване за изследване на мнението, отношението и нагласите на различни заинтересовани страни към създаването на интегриран културно-туристически продукт на базата на римското археологическо наследство (Приложения № 7, 8, 9, 10 и 11);

3) Дават детайлна информация за процеса на оценяване на недвижимото археологическо наследство като ресурс (Приложение № 12), както и на готовността за включване в интегриран културно-туристически продукт на недвижимите археологически обекти, музеите и общините (Приложения № 13, 14 и 15).

4) Самостоятелно изготвена справка за проектите в областта на туризма, реализирани от общините в областите Видин, Монтана и Враца в периода 2013 -2019 г. (Приложение № 4).

4. Оценка на структурата, научното съдържание, езика и стила на изложение

Дисертационният труд е структуриран в Увод, 6 глави и Заключение. Структурата е ясна и логична, а подходящото рубрикиране и доброто техническо оформление позволяват лесното ориентиране и възприемане на текста.

Обектът на проучване в дисертационния труд е недвусмислено определен, а именно римското археологическото наследство, намиращо се на територията на Северозападна България. Районът е с ясно очертани както природно-географски, така и административни граници. **Предметът** на изследване е правилно дефиниран в съответствие с темата и включва от една страна съсредоточаване върху възможностите и нагласите за използване на римското археологическо наследство като атрактивен туристически ресурс, а от друга – върху процеса на разработването му в интегриран културно-туристически продукт.

Целта, която си поставя докторантът, е да се разработи концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт на базата на римското недвижимо и движимо археологическо наследство в Северозападна България. Целта напълно съответства на дефинираната тема, като е обвързана и с формулираната основна теза, че само чрез интегрирането на единичните археологически обекти от римската епоха в общ туристически продукт може да се привлече по-голямо туристическо търсене, като се ангажират повече местни субекти и се извлекат максимални ползи за всички заинтересовани страни.

Задачите разкриват алгоритъма на работа и са в съответствие със структурата на разработката. Те не само са изброени, но е представен и техният съдържателен обхват,

което позволява още тук да се направят изводи за комплексния характер на изследването и за неговата пълнота и завършеност, както и да се открият потенциалните приносни моменти, свързани с разработването на методика за оценка на състоянието и атрактивността на ресурсите и готовността на археологическите обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт и с разработването на концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт на базата на римското археологическо наследство.

Още в увода прецизно са описани териториалният и времевият обхват на изследването. При изясняването на териториалния обхват не е коментирана принадлежността на изследваната територия към два от обособените в страната туристически райони – Дунавски и Стара планина, и доколко това може да представлява предимство или ограничение при разработването на интегриран културно-туристически продукт.

Първата глава представя теоретичната и методологичната рамка на изследването. Най-напред, на основата на голям брой литературни източници и международни и национални документи, прилагайки дедуктивния подход достатъчно изчерпателно са дефинирани основните понятия, които се използват в дисертационния труд – културно наследство и неговата защита (вкл. археологическо наследство и римско археологическо наследство) и културен туризъм, а в очертания контекст се разгледани понятията туристически ресурс, туристическа атракция и туристически продукт, както и производните на последното - културно-туристически продукт и интегриран културно-туристически продукт. В случаите, в които не е установена еднозначност в схващанията, са представени разбиранята на различни автори, за да се осветлят разминаванията и допълванията. Важно е да се отбележи, че при обобщаването на научните виждания по отношение на разглежданите понятия, докторантката винаги разкрива смисъла, който е отправна точка за осъществяване на следващите стъпки от изследването, а в отделни случаи (напр. за туристически продукт) извежда и собствена дефиниция на дадено понятие. От гледна точка на пълнотата на разкриване на понятийния апарат, вероятно би било удачно да се започне с най-общите понятия – култура и туризъм, като на по-ниско ниво се направи разграничение и между понятията „културен туризъм“ и „туризъм, основан на културното наследство“.

По отношение на методологичната рамка, важен приносен момент има разработеният алгоритъм на изследването, който е детайлно описан и графично илюстриран. Той включва 9 последователни стъпки, осъществяването на които е довело до завършеност на дисертационния труд. Те обхващат както подготвителните дейности, така и работата на терен, креативните фази по разработване на методиките за оценка и по разработване на модела на интегрирания културно-туристически продукт, както и изводите по отношение на възможностите за реализация и потенциалните рискове. Разгърнатият алгоритъм позволява да се обхванат най-важните заинтересовани страни и елементите на системата на туризма и местната среда, да се подберат подходящите методи за набиране на информация и за нейната обработка, последващ анализ и визуализация. Използваните методи са представени със своята специфика, прилагането им е аргументирано и е обвързано с конкретна изследователска цел. Специално трябва да се подчертае големият обем на теренните проучвания в резултат на многобройни посещения на района и използването на различни методи със съответния

инструментариум за набиране на първична информация. Силна страна на разработката е и изработването на картографски изображения чрез ГИС технологии.

В тази глава са представени и примери за добри чуждестранни туристически практики, свързани със създаването и развитието на туристически продукти, основани на римското археологическо наследство.

Във **втората глава** е извършен анализ и е оценено състоянието на римското археологическо наследство в Северозападна България. На базата на богата фактология е направено описание на движимото и недвижимото римско археологическо наследство и неговата проученост, обособено в две групи в зависимост от териториалното разположение – по Дунавския лимес и на юг от него, във вътрешността на изследваната територия. Осъщественият анализ е съпроводен с графичен и снимков материал (авторски за голяма част от обектите). В резултат на анализа идентифицираните обекти са класифицирани в 4 групи в зависимост от степента им на изученост и проученост на терен от една страна, а от друга – от специализираната намеса след приключване на проучвателната дейност. На базата на тези критерии е осъществен подбор на общо 14 обекти на недвижимото римско наследство. От гледна точка на достъпността за посещение и обвързаността с недвижимото наследство са избрани допълнително 16 обекти с експозиции на движимо римско археологическо наследство, организирани в музеи и музейни сбирки. Така, в края на втората глава са подбрани 30 обекти, които са подходящи за включване в интегриран културно-туристически продукт.

Трета глава разглежда предпоставките за разработване на интегриран културно-туристически продукт на база римско археологическо наследство, вкл. ситуационен анализ на пригодността на недвижимите римски археологически ценности, музеите и музейните сбирки като туристически обекти за разработване на интегриран културно-туристически продукт. Анализът на състоянието на обектите на движимото и недвижимото римско наследство е извършено от гледна точка на тяхната консервация, реставрация, адаптиране, експониране, социализация, предлагани услуги и обслужване на туристи, като в зависимост от степента на социализация обектите предварително са класифицирани в 4 групи. Сред основните предпоставки внимание е отделено на туристико-географското положение и транспортната достъпност, природните и антропогенните ресурси, туристическото предлагане и туристическото търсене, човешките ресурси и управлението на туризма. Анализът е детайлен и коректен, илюстриран с голям брой графики и таблици, както и с обобщения, представящи основните резултати и изводи.

В **четвърта глава** са представени мненията и нагласите на заинтересованите страни. Подробно са описани инструментариумът за набиране на първична информация, както и самият процес на осъществяване на теренното проучване в две фази. Набраната информация е въведена и обработена в Excel, като част от резултатите са представени във вид на фигури. Основните изводи от анализа са включени в обобщение, което в резюме представя мнението на отделните групи заинтересовани по изследователските въпроси. Заслужава да се отбележи авторският принос в разработване на методиката за набиране на първична информация и съответния инструментариум, конкретно обвързана с изследваната тема и подчинена на разбирането, че разриването на вижданията и разбирането на римското археологическо наследство като ресурс и възможността за

включването му в туристически продукт е необходима стъпка в процеса на неговото разработване.

Приносна е и **петата глава**, в която е представена разработената методика и е извършена комплексна оценка на римските археологически обекти, музеите и общините за включване в интегриран културно-туристически продукт. На основата на подобни оценки, представени в научната литература, и с изявен творчески елемент за различните обекти и общините, удачно са подбрани критерии (категории) и индикатори, по които да се извърши баловата оценка. Оценени са и двата аспекта, които са важни за създаването на интегриран културно-туристически продукт в района – от една страна състоянието и атрактивността на недвижимите обекти на римското археологическо наследство като ресурс, а от друга - готовността за включване в интегриран културно-туристически продукт на недвижимите римски археологически ценности и музеите като обекти за туризъм, и общините като среда за туризъм. Предложената методика е отлично описана, научно аргументирана, коректно приложена и онагледена с таблици и карта, което демонстрира обективния подбор на обектите и общините, които е подходящо да бъдат включени в интегриран културно-туристически продукт.

В **шестата глава** е представен концептуалният модел за интегриран културно-туристически продукт на базата на римското археологическо наследство в Северозападна България, което е определено като крайна цел на дисертационния труд. Изведени са осите на интеграция, а възможните модели (на база на осите) са представени под формата на фигури. Направен е опит за определяне и описване на основните пазарни сегменти, които биха проявили интерес към интегрирания туристически продукт. Самият концептуален модел на интегриран туристически продукт е представен на детайлна схема, като същевременно отделните елементи са подробно описани. Предлагането под формата на интегриран културно-туристически продукт включва териториално и тематично интегрирани пакети, подчинени на общо управление. Предложени са и конкретни пакети, които може да се реализират в краткосрочен, средносрочен и дългосрочен план. Обмислени и добре интерпретирани са и някои основни рискове при реализацията на интегрирания културно-туристически продукт на базата на римското археологическо наследство, като са посочени и насоки за тяхното преодоляване.

В **Заклучението** са обобщени постигнатите резултати от осъщественото проучване. Те са обособени в няколко групи - теоретични, теоретико-методически, научно-познавателни и практико-приложни, които демонстрират постигането на целта на дисертационния труд. Посочени са и възможните насоки за продължаване на изследването чрез проучване на повече заинтересовани страни, разработване на методика за оценка на движимото римско археологическо наследство, проучване на туристическото търсене за по-точно определяне на целевите групи и др.

По отношение на **езика и стила** – докторантката се придържа към научния стил на писане и борави добре с възприетата терминология. Изказът е ясен и точен, което прави четено лесно и увлекателно.

5. Оценка на научните и научно-приложните приноси на дисертационния труд

Основните приноси на дисертационния труд се свеждат до:

- Разработване и прилагане на алгоритъм на разработване на модел за интегриран културно-туристически продукт на базата на римското археологическо наследство;
- Разработване и апробиране на методика за изследване на мненията и нагласите на заинтересовани страни от включване на римското археологическо наследство в интегриран културно-туристически продукт;
- Разработване и прилагане на комплексна методика за оценка на римското археологическо наследство като ресурс и готовност за включване в интегриран културно-туристически продукт;
- Разработване на концептуален модел за интегриран културно-туристически продукт;
- Генериране на нови знания за изследвания район чрез: 1) набиране, обобщаване и анализ на вторична информация за състоянието на движимото и недвижимото римско археологическо наследство, както и за състоянието на местната среда, вкл. за развитието на туризма; 2) самостоятелно провеждане на теренно проучване (интервю и анкета) за генериране на първична информация относно нагласите на заинтересованите страни, обработване и анализ на резултатите;
- Разработване на конкретни тематично и териториално интегрирани пакети, включващи римското археологическо наследство.

6. Критични бележки и препоръки

Някои критични бележки по отношение на терминологичния преглед бяха посочени при разглеждане на съдържанието и структурата на дисертационния труд. В допълнение, като пропуски може да бъдат посочени следните:

- Не се коментира специално въпросът за собствеността върху обектите на недвижимото и движимото римско археологическо наследство, както и за субектите, които ги стопанисват. При разкриване на един от рисковете за реализация на интегрирания продукт, свързан с неговото управление и финансиране, се споменава (с. 244), че за част от обектите „стопанският субект остава неизяснен“. Всъщност, именно неясната собственост (и липсата на документи за собственост) е основната причина за невъзможността да се инвестира в подобряване на тяхното състояние и туристическо използване;
- Не е направено разграничение между туристическия продукт, който се създава на корпоративно и на дестинационно ниво, особено във връзка с разработването на туристически пакети. При подобно разграничаване ще може да се даде по-ясен отговор на въпроса кой ще се ангажира с разработването и предлагането на туристически пакети, още повече, че в концептуалния модел на продукта не става ясно каква е ролята на туристическите посредници (независимо дали става дума за класически туристически агенции, онлайн такива или платформи);
- При коментиране на субектите за управление не се отчита потенциалната роля на организациите за управление на туристическите райони, в които попада територията на Северозападна България;
- Необходимо е по-внимателно да се борави с термина „туристически пакет“, който, съгласно съвременното разбиране, е доста сложно понятие, дефинирано и в Закона за туризма, и винаги има цена.

7. Автореферат, справка за публикациите, свързани с дисертационния труд

Авторефератът добре отразява съдържанието на дисертационния труд и е в обем от 47 страници. Алгоритъмът за разработване на модел на интегриран културно-туристически продукт и самият модел, както и по-важните картографски материали са представени като приложения.

Основните приноси на дисертационния труд са коректно очертани и се припокриват с посочените в настоящата рецензия.

Докторантката Стела Стефанова е представила три публикации (една студия и две статии), пряко свързани с темата на дисертационния труд. Две от публикациите са самостоятелни, а една е в съавторство с научния ръководител. Всички публикации са на български език и са в издания, включени в Националния референтен списък.

8. Въпроси по дисертационния труд

Уточняващ въпрос към докторанта:

- 1) Кои от общините в изследвания район членуват в организациите за управление на Дунавския и Старопланинския райони? Каква роля за развитие и популяризиране на интегрирания туристически продукт може да играят организациите за управление на тези два района?

9. Общо заключение

Представеният за рецензиране дисертационен труд е целенасочено самостоятелно проучване, изготвено въз основа на мащабно теренно проучване по собствена методика и на представителни източници на вторични информация, замислено и осъществено по специално разработен алгоритъм, за да отговори на поставената изследователска цел.

Докторантката познава добре научните публикации, посветени на римското археологическо наследство в района, на културния туризъм и туристическия продукт. Същевременно, може да планира и осъществява самостоятелни проучвания, като познава и умее да прилага разнообразни методи за набиране, обработка и анализ на информация. Доброто лично запознаване и наблюдение на изследваните обекти в избрания район, и набраната значителна по обем вторична и първична информация, както и методологичния подход със съответния инструментариум, са позволили всеобхватно и задълбочено разкриване на темата на дисертационния труд.

Въз основа на очертаните приноси и независимо от някои критични бележки оценявам високо предложения дисертационен труд и предлагам на уважаемите членове на научното жури да вземат положително решение ЗА присъждане на образователната и научна степен „доктор” на Стела Петрова Стефанова, по професионално направление 4.4 Науки за земята (География на рекреацията и туризма).

12.02.2021 г.

Доц. д-р Мариана Асенова